

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 Гілея

Науковий вісник

Випуск 154 (№ 3)

Київ – 2020

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

**з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р.**

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 09 від 27 лютого 2020 р.)

Збірник входить до міжнародних баз

Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:

Андрущенко В. П.,
д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Кивлюк О. П., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф.,
член-кор. НАН України (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Арменія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф.,
член-кор. НАН України (Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія з історичних наук:

Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)
Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Сушко О. О., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія з філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Дзвінчук Д. І., д-р філос. наук, проф. (Україна, Івано-Франківськ)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кущепал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчук А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїпко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Терещицький С. О., д-р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Халамендик В. Б., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна колегія з політичних наук:

Андрусишин Б. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Андрюкайтене Р., д-р PhD соціальних наук (менеджмент),
(Литва, Маріямполь)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Васильчук Є. О., д-р політ. наук, доц. (Україна, Черкаси)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Картунов О. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Когигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. – К. : «Видавництво «Гілея», 2020. – Вип. 154 (№ 3). – 350 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем сучасної науки в умовах полікультурного глобалізаційного суспільства. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

NATIONAL PEDAGOGICAL
DRAGOMANOV UNIVERSITY

Academy of Sciences of Ukraine

Publishing House Hileya

Hileya
SCIENTIFIC BULLETIN

Volume 154 (№ 3)

KYIV – 2020

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 341.31:32-027.2

**СУТНІСНІ ОСНОВИ ВІЙНИ ЯК ВИДУ
ЗОВНІШНЬОГО ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ**
**THE ESSENTIAL FOUNDATIONS OF WAR AS
A FORM OF EXTERNAL ARMED VIOLENCE**

Бадер А. В.,

кандидат історичних наук, доцент, директор
навчально-наукового інституту історії,
міжнародних відносин і соціально-політичних
наук, ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка» (Старобільськ, Україна),
e-mail: bader@meta.ua,
ORCID (<https://orcid.org/0000-0002-3670-5753>)

Bader A. V.,

*Candidate of historical Sciences, associate Professor,
Director training and research Institute of history,
international relations and social and political
Sciences, SE «Luhansk national University named after
Taras Shevchenko» (Starobilsk, Ukraine),
e-mail: bader@meta.ua,
ORCID (<https://orcid.org/0000-0002-3670-5753>)*

У статті комплексно розглянуто такий суспільно-політичний феномен як війна, що, своєю чергою, є одним з ключових видів зовнішнього збройного насилля. Спираючись на праці провідних українських та зарубіжних дослідників, автор проаналізував основні концепції війни, що склалися у політичній науці, починаючи із античних часів і до сьогодення. В роботі встановлено та описано сутність кожного з чотирьох поколінь війни. Дослідження розкриває логіку розуміння походження, причин та детермінант війни у низці наукових підходів, що остаточно оформились у середині ХХ ст. Особлива увага автора зосереджена на вивченні сучасних війн, їх характерних відмінностей від військових конфліктів попередніх епох.

Ключові слова: війна, військовий конфлікт, збройне насилля, концепція, сутнісні ознаки, війни сучасності.

The article deals with such a socio-political phenomenon as war, which in turn is one of the key types of external armed violence. Drawing on the work of leading Ukrainian and foreign researchers, the author analyzed the basic concepts of war that have developed in political science, from ancient times to the present day. The work identifies and describes the essence of each of the four generations of war. The study reveals the logic of understanding the origins, causes, and determinants of war in a number of scientific approaches that finally took shape in the mid-twentieth century. Special attention author focuses on the study of modern wars, their characteristic differences from the military conflicts of previous eras.

Keywords: war, military conflict, armed violence, concept, essential features, modern wars.

З найдавніших часів війна є одним з найтрагічніших явищ у історії людства, негативні наслідки якої важко переоцінити. У зв'язку із появою нових засобів убивства в ХХ – на початку ХХІ ст. кількість людських та матеріальних втрат у війнах та військових конфліктах значно збільшилася. У зв'язку із цим перед міжнародним співтовариством

постала проблема створення ефективної системи запобігання військовим конфліктам. Проте, попри значні зусилля у цьому напрямку, ця справа так і не була завершена успіхом. Існуючі засоби міжнародної протидії, виявилися неефективними, зокрема, і у процесі вирішення збройного конфлікту на сході України, який розпочався в 2014 р. та триває і сьогодні. Все вищезгадане вказує на необхідність подальшої роботи щодо формування системи вирішення збройних конфліктів. Реалізація цього завдання, серед іншого, передбачає детальне вивчення феномену війни, як одного з видів зовнішнього збройного насилля.

Війна як суспільний феномен, неодноразово ставала об'єктом вивчення українських та зарубіжних науковців. Зокрема, ті чи ті аспекти цієї теми досліджували І. Олексєєнкова [1], П. Аснер [3], Л. Газнюк [5], Ф. Гро [7], В. Денісов [10], В. Захаров [11], К. Клаузевіц [14], . Лебедева [16] та ін. Серед українських учених найбільш комплексно характер сучасних війн досліджував І. Рущенко [24].

Однак, проблема комплексного аналізу та встановлення на цій базі сутнісних основ війни все ж потребує уточнення з позиції розуміння цього феномену як одного з ключових видів зовнішнього збройного насилля. Розгляду указанного питання і присвячена дана наукова розвідка.

На наш погляд, війна є одним із найбільш впливових на функціонування та зміну політичних систем видів зовнішнього збройного насилля, що має суперечливу та дискусійну сутність. Пошуки розуміння вказаного явища почалися з найдавніших часів. Так, Геракліт у V – VI ст. до н. е. був переконаний, що весь розвиток суспільства пов'язаний з постійною, перманентною боротьбою за власне існування, що виявляється у «загальній» війні. Мислителю належить відома фраза «... війна є батьком усього, цар усього» [4]. Г. Гроцій ставиться негативно до війни, вважає, що від несправедливих війн слід відмовитись, однак визнає, що вона є невід'ємною умовою існування людства [5, с. 152].

Основу роботи Геродота, названу згодом «Історією», займає опис боротьби грецького світу зі східним, зокрема греко-перські війни 500 – 449 рр. до н. е. Вершиною античної історіографії вважається праця Фукідида, присвячена Пелопоннеським війнам [20, с. 16]. Робота Полібія під назвою «Загальна історія» присвячена опису та пошуку причин перемог та поразок у війнах, що відбувались у Греції, Македонії, Малій Азії, Єгипті, Карфагені та Римі в період з 220 по 146 р. до н. е. [20, с. 17].

Найбільш відомим та цитованим східним теоретиком війни є давньокитайський полководець

Сунь-Цзи, який у своєму трактаті «Мистецтво війни» описав зв'язок політики і війни, виявив фактори, що безпосередньо впливають на її результативність, запропонував принципи стратегії і тактики. Приділяв увагу військовій проблематиці і Конфуцій. Зокрема, мислитель у своїх роботах розкривав взаємозв'язок війни з політикою, економікою та дипломатією [20, с. 17].

У період Відродження та Просвітництва проблему пошуку сутності війни розробляла значна кількість знакових мислителів, що заклали основи сучасної політико-правової думки. Зокрема, Нікколо Макіавеллі приділяв значну увагу вказаному питанню та описав 24 «вічних» правила війни [20, с. 17]. Т. Гоббс характеризував додержавний, природний стан людини як «війну всіх проти всіх». Ж-Ж Руссо, навпаки, вважав, що первісна сутність людини характеризується добротою та миролюбністю, а соціальне середовище нав'язує їй агресивність та войовничість [23, с. 37].

І. Кант негативно ставився до війни, займався пошуком шляху до вилучення її із соціальної та державної практики, що було описано у трактаті «До вічного миру» [11, с. 79]. Поряд з цим, аналізуючи відому йому історію людства він пише: «Стан миру між людьми, що живуть по сусідству, не є природний стан ... останнє, навпаки, є стан війни, тобто якщо і не безперервні ворожі дії, то постійна їх загроза ...» [13, с. 266]. Подібну думку про встановлення «вічного миру» висловлює й І. Г. Фіхте [26, с. 67]. Мислитель уважав, що саме існування постійної армії рано чи пізно призводить до війни [25]. Вказаний феномен І. Г. Фіхте описує як явище, що суперечить розуму, а причину воєн своєї епохи він знаходить у суспільно-політичній конструкції феодально-абсолютистських держав [44, с. 123].

Значну увагу проблемам війни приділяв Г. В. Ф. Гегель. Для нього причини війни знаходяться у природних протиріччях, що є джерелом розвитку та призводять світ до руху. «Здоров'я держави знаходиться не стільки в спокої мирного часу, скільки в русі війни» – пише Г. В. Ф. Гегель [6, с. 159]. Загалом, війну мислитель розглядає як невід'ємну атрибутивну властивість суспільства, що призводить до негативних явищ, однак, вона не може бути ліквідована через наявні в соціумі природні діалектичні протиріччя. У цьому контексті Г. В. Ф. Гегель зазначає: «Оскільки держава дійсно існує, вона повинна мати реальну можливість вести війну, і тому має мати все необхідне для цього» [6, с. 159].

Теорія та мистецтво війни першого покоління (1GW) досягло, на думку сучасних дослідників, свого піку в межах наполеонівських війн [24, с. 15]. До найбільш відомих теоретиків цього періоду слід віднести безпосередньо Наполеона I та А. Жоміні, який і розкрив сутнісні особливості бінарної форми війни. У концепції вказаного автора доводиться, що у бінарному протистоянні армії проти армії суттєву роль грають відмінності між стратегією та тактикою, а результат війни залежить від однієї або кількох генеральних битв [20, с. 17].

Заклав основи сучасного розуміння війни, один із найбільш цитованих авторів у аналізованій сфері

К. фон Клаузевіц. Як відомо, дослідник обгрунтував політичну сутність війни, розглядав її як найпоширеніший та дієвий інструмент політики. У вказаному контексті він зазначав: «війна є акт насильства, який має на меті змусити противника виконати вашу волю» [14, с. 144]. Цікавою є також наступна теза автора: «Якщо ми забажаємо охопити думкою як одне ціле всю незліченну кількість єдиноборств, з яких складається війна, то найкраще уявити собі сутичку двох борців. Кожен з них прагне за допомогою фізичного насильства примусити іншого виконати його волю; його найближча мета – зруйнувати противника і, тим самим, збити його нездатним до всякого подальшого опору» [14, с. 146]. Підкреслимо, що на думку К. фон Клаузевіця саме через застосування збройного насилля війна відрізняється від інших суспільних конфліктів [27, с. 189].

К. фон Клаузевіц запропонував концепцію тринітарної війни, що до останнього часу вважалась аксіомою і лише сьогодні, у зв'язку з появою нових форм ведення бойових дій, почала переглядатись. В основу вказаної концепції лягло декілька тез. По-перше, війною вважається лише те протистояння, що ведеться державою, в інтересах держави та проти іншої держави. По-друге, інструментом уряду у веденні війни є армія. По-третє, невід'ємною складовою війни є залучення до неї народу. Отже, тринітарна сутність аналізованого феномену полягає у органічному поєднанні під час війни протистояння уряду проти уряду, армії проти армії, та народу проти народу [20, с. 18].

Перша світова війна є типовим прикладом наступного покоління війни. Характерною ознакою другого покоління є ведення бойових дій до повного виснаження супротивника [24, с. 15]. У межах підготовки та в ході вказаного глобального конфлікту були розкриті нові та доповнені відомі взаємозалежності війни з політикою, економікою та станом тилу держави. Суттєвий вплив на теоретичне осмислення аналізованого феномену відіграв отриманий в ході Першої світової війни досвід фронтів наступальних й оборонних операцій та особливостей організації загальновійськових морських і повітряних боїв [20, с. 18].

Логіка війни другого покоління – боротьба до повного виснаження супротивника, отримала осмислення в роботах І. Ільїна та П. Сорокіна. Зокрема, І. Ільїн у край негативно характеризує війну зазначав, що вона являє собою: «господарсько-політичне та соціально-культурне самогубство, «самокаліцтво» один одного воюючими сторонами, культурно руйнівний засіб вирішення спорів між ними» [12, с. 216]. Своєю чергою, П. Сорокін уважав, що війна різко зменшує творчий потенціал суспільства, оскільки серед загиблих набагато більше видатних, обдарованих осіб з глибоким усвідомленням свого обов'язку. Отже, дослідник уважав, що війна призводить до негативної селекції через знищення кращих елементів суспільства. Причину зазначеного явища автор бачив у появі в XIX ст. масових армій, що формуються за допомогою примусового рекрутування із осіб, які за фі-

зичними та генетичними показниками належать до верхньої норми [28, с. 181].

У міжвоєнний період відбувається переосмислення тактики, стратегії та логіки війни загалом, що заклало основи третьому поколінню війни. Вказане явище характеризується як «війна моторів», рухлива та маневрена з можливістю застосування бліцкригу [24, с. 15]. Однак, не лише у застосуванні технічних інновацій полягає специфіка війн третього покоління. Так, на основі критики тринітарної війни німецький генерал Е. Людендорф узагальнив та в систематизованому вигляді виклав концепцію тотальної війни. Основна суть указаної форми війни полягає у підпорядкуванні її цілям усього державного механізму та всіх, без винятку, громадян, а також використання в її ході будь-яких засобів знищення, як військовослужбовців так і цивільного населення супротивника. На думку вказаного автора, реалізувати концепцію тотальної війни можливо за умови впровадження незмінюваної, військової диктатури [20, с. 18]. По суті, зазначене було реалізовано на практиці нацистською Німеччиною.

Поява ядерної зброї та усвідомлення глибини небезпеки війни із застосуванням указаних технологій спричинила переосмислення теоретичних основ аналізованого явища. На наш погляд, зазначене стало першим кроком на шляху становлення нового – четвертого покоління війни (4GW – The 4th Generation War), що наприкінці ХХ ст. отримало широку дискусію у експертному та академічному середовищі. Основу військового протистояння біполярного світу починають становити непрямі дії. Зокрема, Ліддел Гард зазначає: «Воднева бомба, навіть на стадії ще експериментальних вибухів, більше ніж будь-яка інша зброя ясно показала, що «тотальна війна» як метод і «перемога», як мета війни є застарілою концепцією» [17, с. 24].

До факторів, що сприяли появі війни четвертого покоління можна також віднести обмеження засобів збройного насилля, що були прописані у міжнародних угодах та конвенціях. Указана форма війни отримала назву – конвенційна. До її характерних особливостей слід віднести відмову від застосування зброї масового знищення – ядерної, хімічної, бактеріологічної, інтенсифікацію саме вогневого протистояння, застосування високоточних технологій ураження, засобів інформаційного забезпечення, космічних та повітряних системи розвідки, автоматизованих систем бойового управління. Саме у вказаному форматі реалізовувались локальні конфлікти періоду біполярного протистояння другої половини ХХ ст. [20, с. 19].

Зазначені сутнісні зміни аналізованого явища сприяли підвищенню дослідницького інтересу та остаточному оформленню в середині ХХ ст. низки наукових підходів до розуміння походження, причин та детермінант війни. Одним із найбільш очевидних та, одночасно, найдавнішим, є психологічний підхід, у межах якого першооснова війни пов'язана з психічними процесами. Так, ще З. Фрейд уважав, що причиною війни є боротьба в психіці людей сексуального потягу та прагнен-

ня до смерті. Загалом у психологічному підході сформувався два кардинально різні напрями. Прихильники першого знаходять причину війни у природних, психологічних першоосновах людини. Зокрема, А. Кестлер указує на те, що: «В силу «незмінності» та «ірраціональності» своєї природи людина є найжорстокішою з тварин...» [33, с. 11].

Прихильники другого напрямку концентрують увагу на процесі соціалізації. С. Кобленц підкреслює, що війна – протиприродний стан, а її поява та можливі варіанти усунення з соціальної практики пов'язані із процесами виховання. Х. Боннер пише, що: «людей штовхає до ненависті і до застосування зброї проти інших націй запас ворожості, що накопичується в людині з ранніх років» [38, с. 372]. Дотичною до вказаного напрямку є біхевіористська школа, провідними представниками якої є Дж. Мід та Ф. Олпорт. Першопричину поведінки людини та всіх соціальних явищ, зокрема війни, вони знаходять у впливі оточуючого середовища [35, с. 110].

Серед значного доробку представників соціологічного підходу для розуміння сутності війни, найбільш важливими є роботи кількох авторів. Зокрема, Р. Арона «Мир і війна між народами», в якій він зазначає: «Війни – це специфічне соціальне явище, що виникло, ймовірно, в якийсь певний момент людської історії: вони означають організацію насильницьких дій суспільств, що протистоять один одному» [2, с. 409]. Цікавою є позиція М. Маклюєна та К. Фіоре, викладена наприкінці 1960-х рр. у спільній роботі «Війна і мир у глобальному селищі» [19, с. 113]. Вказані дослідники вважають війну природним станом, органічно пов'язаним з цивілізацією, а також засобом міжнародних контактів та утвердження власної самобутності народів.

У межах неопозитивізму слід виділити два напрями розуміння сутності війни. Перший представлений «політичним реалізмом» Г. Моргентау. Дослідник у роботі «Політика між націями. Боротьба за владу і світ» висловлює думку, що політика є автономним явищем, не пов'язаним з економікою та іншими сферами соціальних відносин. Сутність світової політики автор бачить у застосування сили, а війна, для нього, це результат тверезого розрахунку та суб'єктивного рішення конкретного політичного діяча [46, с. 4]. Цікавим є і другий напрям у неопозитивістському підході, представлений теорією науково-математичного аналізу, що отримала місце у роботі «Теорія ігор та економічна поведінка» Д. Неймана та О. Моргенштерна. Підкреслимо, що вказана теорія заклала основу методології вивчення військових проблем у провідних країнах. Суть концепції полягає у тому, що міжнародні відносини є грою політичних сил, що діють за математичними законами і неминуче призводить до воєн [35, с. 111].

Психобіологічний, неомальтузіанський та геополітичний напрями складають основу натуралістичного підходу. Перший напрям, по суті, пряма протилежність психологічному підходу. Причини воєн у ньому знаходять не в індивідуальних психологічних особливостях людини, а у біологічних

закономірностях існування людського виду [21, с. 23]. У вказаному контексті Дж. Уінд пише: «Згідно з даними етологічної науки дія певних генів обумовлює поведінку, що характеризується як агресивна ...» [36, с. 74]. В. Денисов, своєю чергою, зазначає: «Грунтуючись, зокрема, на так званому фізіологічному принципі «пускового механізму» і переносячи його дію в область соціального насильства, вони висунули ідею про вроджену інстинктивність агресивності людини» [10, с. 78]. Вважаємо доцільним згадати напрацювання К. Лоренца [18, с. 237] та ще низки антропологів [8], які доводять, що людина не має надійного механізму інстинктивного гальмування внутрішньовидової агресії.

Прихильники неомальтузіанського напрямку убачають причини війн, як біологічного явища, у необхідності обмеження чисельності людей на Землі. Так, П. Ребу вказує на взаємозалежність між жорстокістю війни та надлишковою кількістю населення. Представники вказаної теорії навіть виправдовують застосування атомної зброї, вважаючи, що лише масштаби жертв у атомній війни пропорційні сьгоднішній перенаселеності планети [47, с. 253-255].

Геополітичний напрям представлений, в першу чергу, теоріями «розширення меж» та «територіального імперіалізму». Суть першої концепції за Дж. Кіффером полягає у тому, що рівень зростання технічної озброєності, провокує аналогічне розширення кордонів держави військовим шляхом. Р. Ардрі у однойменній роботі «Територіальний імперіалізм» стверджує, що причина воєн полягає у колективному інстинкті людей жити на певній території, захищати та розширювати її. «Коли ми захищаємо права або незалежність своєї країни, ми діємо під впливом чинників, як у більш низькоорганізованих тварин. Ці чинники є вродженими та невикорінними» – підкреслює Р. Ардрі [37, с. 103].

Розрізненні теорії натуралістичного підходу склали основу цілої науки про війну – полемології. Французького дослідника Г. Бутуля вважають засновником цієї науки. Сам автор у вказаному контексті зазначає наступне: «Війна, яка в XVIII ст. була грою королів, нині перетворилася на катастрофу, а завтра стане катаклізмом. Без швидкого створення полемології всі інші науки ризикують бути зайвими» [40, с. 28-29]. Г. Бутуль комплексно підходить до з'ясування причин війни, враховує політичні та економічні фактори, однак, на перший план виносить індивідуальну агресивність людини, яку провокують складні соціальні умови. Основною соціальною проблемою, як і прихильники неомальтузіанського напрямку, автор вважає перенаселеність тієї чи тієї держави. Джерелом нестабільності у перенаселеній державі Г. Бутуль вважає молодь, чисельність якої старше покоління зменшує двома засобами: міграцією та війною [41, с. 36].

Процес виникнення війни Г. Бутуль описує наступним чином: «Як тільки колективна агресивність досягає певної інтенсивності, вона штовхає нас на пошук ворога та сварки. Однак, тільки ворог знайдений, колективна агресивність, що ви-

ступала у своєму зародженні у вигляді неусвідомленого психосоматичного імпульсу, стає явищем логічним. Відтепер вона висуває певну мету – супротивника, що підлягає розгрому або знищенню, а також виправдальну раціоналістичну аргументацію» [39, с. 36].

Очевидна поліпричинність сучасних війн заклала основу плюралістичного підходу, провідними представниками якого слід уважати німецьких дослідників Р. Біглера та В. Таймера, американців Б. Браунелла та Р. Кларка і англійського вченого М. Гінзберга. Сутнісні основи вказаного підходу добре прописані у роботі Б. Браунелла 1950 р. та Р. Біглера – 1964 р. Зокрема, перший дослідник зазначає: «Конфлікти в сучасному світі не мають єдиного насіння або джерела. Вони мають безліч причин, тому вони не можуть бути вирішені однією якоюсь формулою або системою добровільного контролю» [42, с. 117]. «Неймовірно велика кількість чинників сприяє виникненню війни: демографічні відносини, психологічні та ідеологічні рушійні сили, культурні події, причому ці комплексні окремі фактори можуть комбінуватися в нескінченних варіантах. Спробу синтезованого погляду на війну можна порівняти априорі зі спробою дістати зірки» – пише Р. Біглер [43, с. 79].

Глобалізаційні тенденції кінця XX ст. спровокували переосмислення в академічному середовищі багатьох явищ, у тому числі, поглядів на сутнісні основи та місце війни у соціально-політичному процесі. Зокрема, Ф. Фукуяма вважає, що вказаний вектор розвитку світу призведе до зникнення всіх форм геополітичної диференціації та відповідних протистоянь, що були в основі історії, а людство житиме в єдиній цивілізації. Поряд з цим, дослідник зазначає, що: «збережеться високий та навіть все зростаючий рівень насильства на етнічному і націоналістичному ґрунті, оскільки ці імпульси не вичерпають себе і в постісторичному світі ... З цього випливає, що на порядку денному залишаться і тероризм, і національно-визвольні війни» [30, с. 39].

Цікавою є і наступна думка Ф. Фукуями: «Захід суспільного життя передбачає, що в майбутньому ми ризикуємо стати безтурботними та самопогнаними останніми людьми, позбавленими тематичних прагнень до вищих цілей, бажаними тільки особистого комфорту. Але існує і зворотна небезпека, а саме, що ми знову станемо першими людьми, вплутавшись в криваві та безглузді війни за престиж, тільки цього разу – з сучасною зброєю» [31, с. 489].

С. Хантінгтон кардинально по-іншому оцінює процеси глобалізації та вважає, що вони не призведуть до єдиної, універсальної цивілізації на основі західних цінностей. Навпаки, дослідник зазначає: «Найважливіші кордони, що розділяють людство, і основні джерела конфліктів будуть визначатися культурою. Нація-держави залишаться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізації стане домінуючим чин-

ником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів» [32, с. 33].

Цікава рефлексія на ідеї С. Хантінгтона представлена в роботі Дж. Б'юкенена «Смерть Заходу» та Д. Курта – «Американський шлях перемоги». Зокрема, останній висловлює думку про те, що: «Справжнє зіткнення цивілізацій – не сутички між Заходом і кимось із інших. Це буде сутичка між Заходом і «Пост-Заходом», сформованим у межах західної цивілізації. Зіткнення вже почалося – в мозку західної цивілізації, серед американських інтелектуалів. Так, зіткнення почалося, і сьогодні воно поширюється від мозку по всьому тілу» [45, с. 5].

У своїх оцінках сутнісних основ сучасної цивілізації та прогнозах майбутнього Е. Тоффлер висловлює точку зору, що війна подібна до виробничої діяльності. Зокрема, на думку дослідника, у своєму розвитку війна ідентична процесам і факторам, що відбуваються в економіці [26, с. 328]. Схожу позицію відстоює і В. Беньямін. Дослідник хоч і аналізує війну як форму економічного насильства, все ж зазначає, що лише вона здатна залучити до розвитку всі сучасні технічні засоби [4]. Відомий військовий аналітики М. ван Кревельд навпаки, заперечує подібність війни до виробничої та економічної сфери. Вказаний автор, як і С. Хантінгтон, вважає, що війна – це культурно обумовлений вид людської діяльності [15, с. 7].

На думку І. Валлерстайна, ідеї якого ми застосуємо як частину методологічної основи роботи, війна – це засіб встановлення гегемонії певної держави, що провокується самим механізмом та логікою функціонування такої світ-системи, як світ-економіка [29, с. 235]. У вказаній концепції світова війна вважається однією з фаз циклів гегемонії. На думку дослідника, численні локальні конфлікти в країнах Півдня, зіткнення різних «меншин» на Півночі та «малі» війни Півдня проти Півночі – це і є сучасна світова війна [29, с. 238, 252]. Вказаний процес, у кінцевому рахунку, призведе до фундаментальної трансформації світових центрів сили та всієї структури міжнародних відносин сформованої в ХХ ст. [29, с. 254].

Геополітичні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. та їх осмислення в академічному середовищі цілком прогнозовано призвели до перегляду тактики, стратегії та самої суті сучасної війни. Заклали теоретичну основу впровадженню нових форм війни військові стратеги кінця ХХ ст. льотчики ВПС США Джон Бойд та Джон А. Ворден III, а також віце-адмірал Артур К. Цібровські та професор Джона Гартска [20, с. 22]. Отже, війни сучасної епохи характеризуються низкою сутнісних ознак, не притаманних їм у попередній період. У першу чергу, зазначимо, що поряд з типовим актором війни – військовослужбовцями – з'являються і інші: «терорист, керівник змовників, найманець, професіонал, інженер, співробітник органів безпеки тощо. Немає більше організованої армії, все пронизане мережами конкуруючих між собою професіоналів насильства» – пише французький дослідник Ф. Гро [7, с. 150].

Суттєво змінюється така ознака, як театр бойових дій, сучасні війни є локальними та ведуться у

містах та жилих масивах, що фактично беззахисні перед нападом диверсійних або терористичних груп [7, с. 150]. Відповідно, державі у сучасній війні може протистояти не лише інша держава, а й терористичні та злочинні угруповання, що задіяні у цьому процесі. Слід додати, що територіальність війни змінює також наявність високоточної, безконтактної зброї, що, по суті, розмиває чіткі межі, простір та локацію протистояння. У вказаному контексті П. Аснер зазначає, що сучасні національні громади: «уразливі ззовні, оскільки можуть бути повністю знищені ядерною зброєю, і уразливі зсередини, так як внаслідок проникнення транснаціональних течій під непереборним впливом сучасних засобів масової інформації при ймовірності спрямованого маніпулювання ними, може статися їх дезінтеграція» [3, с. 61].

Поряд з просторовою характеристикою, в сучасній війні, змінюється і така, на перший погляд стала, ознака як час. Ф. Гро зазначає, що сьогодні війна: «протікає в невизначеному часі проміжних станів, у зіткненнях, які не мають початку і кінця» [7, с. 152]. Окрім того дослідник пише: «прийшов безчасовий стан, а терористичні вибухи в громадських просторах мегаполісів, математично точні розрахунки траєкторії польоту балістичної ракети в ході зіткнення високих технологій або нескінченні громадянські війни в згасаючих державах утілюють сутнісну форму цього стану» [7, с. 150].

Першопричини сьогоднішніх воєнних конфліктів також інші. Так, у всіх війнах попередніх століть – релігійних, династичних, за національні інтереси або за ідеологічні переконання (протистояння між двома полісами біполярного світу), лежала ідея про їх врегулювання [16, с. 17]. У сучасних війнах ХХІ ст. вказана ідея-мета відсутня, а в основі лежить ірраціональна логіка хижацтва та винищення. «Нові війни, здавалося б, втратили всякий політичний сенс, при цьому особливо пригнічує ріст комерціалізації конфліктів та посилення їх етнічної складової» – пише Ф. Гро [7, с. 161]. П. Аснер у вказаному контексті зазначає: «в розвинутому західному світі традиційна війна за територію стала абсолютно немислима; але, в той же час, на тому ж самому континенті фактично лютує війна в ім'я територіальних домагань, заснованих на історичній або етнічній приналежності» [3, с. 13].

Указані зміни у сутнісних ознаках війни ХХІ ст. призвели до її виходу з-під контролю міжнародного публічного права. Та навіть навпаки, обмеженість міжнародними домовленостями, у можливостях розв'язання та ведення військових дій, призвела до пошуку варіантів їх обходу та стали одним із чинників, що стимулювали зазначені вище зміни. У сучасній війні відсутні, як юридичний факт її оголошення, так і мирний договір, як документ, що її завершує. «Підступність війни нового типу полягає в тому, що вона не сприймається як війна» [34, с. 41]. До сьогоднішніх війн практично неможливо застосувати міжнародні правові норми, що регулюють характер та ведення бойових дій, обмеження у застосуванні окремих видів озброєння, права та обов'язки комбатантів та цивільних.

На думку І. Алексєєнкової, є ще одна суттєва ознака сучасних війн. Дослідниця пише, що: «змінюється саме сприйняття війни як акту позбавлення життя або руйнування. Сьогодні гостро постає проблема деморалізації війни. Етика солдата, що будувалася протягом багатьох століть, і пов'язані з цим поняття шляхетності, відваги, честі, жертовності в ім'я ідеалів, сьогодні зникають, що пов'язано з цілим рядом трансформацій» [1, с. 133]. У вказаному контексті цікаву думку висловив і Ф. Гро, а саме про те, що смерть у сучасній війні: «приймає нові форми: професійного ризику, математичної формули рівності, умови життя, апофеозу нових медіа» [7, с. 155].

Таким чином, аналіз основних концепцій походження війни, як виду зовнішнього збройного насилля показав наявність кількох провідних напрямків вивчення цього феномену. Представники різних шкіл, характеризуючи сутність війни, зосереджуються на висвітленні її причин, обираючи для себе у якості провідного один з наявних факторів. Серед таких чинників прийнято виділяти політичні, геополітичні, психологічні, соціально-економічні та ін. Відзначимо також важливий вклад науковців у розуміння сутності сучасної війни, що за багатьма ознаками відрізняється від подібного явища попередніх епох. Зокрема, привертає увагу сучасна «безпринципність» у питаннях досягнення військових завдань, що, своєю чергою, обумовлює недієздатність наявних концепцій протидії та запобігання військових конфліктів. Проблему формулювання терміну «війна», на основі встановлених сутнісних характеристик, уважаємо своїм завданням, що має бути реалізованим у наступних наукових публікаціях.

Список використаних джерел

- Алексєєнкова І. А. «Состояния насилия» как форма войны в эпоху постмодерна. Научное мнение. 2014. №8. С. 128 – 136.
- Арон Р. Мир и война между народами. М.: Nota Bene, 2000. 567 с.
- Аснер П. Насилие и мир: от атомной бомбы до этнической чистки. СПб, 1999. 352 с.
- Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://forlit.philol.msu.ru/lib-ru/benjamin1-ru>.
- Газнюк Л. М. Феномен войны как проявление агрессии и насилия. Наука. Искусство. Культура. 2018. Выпуск 2 (20). С. 152 – 158.
- Гегель Г. Политические произведения. М.: Наука, 1978. 440 с.
- Гро Ф. Состояние насилия. Логос. 2011. Т.-1 (80). С. 149 – 171.
- Гримак Л. П. Вера как составляющая гипноза. Прикладная психология. 2001. №6. С. 34 – 45.
- Гроций Г. О праве войны и мира. М.: Инфра-М, 1994. 868 с.
- Денисов В. В. Социология насилия: (Критика современных буржуазных концепций). М.: Политиздат, 1975. 218 с.
- Захаров В. М. Эволюция взглядов на войну: от Клаузевица до современности. Проблемы национальной стратегии. 2010. С. 79-94.
- Ильин И. Сочинения в 10-ти томах. Т.-5. М.: Русская книга, 1999. 609 с.
- Кант Э. К вечному миру // Сочинения. Т.-6. М.: 1996. 746 с.
- Клаузевиц К. О войне. М.: АСТ, 2002. 558 с.
- Кревельд М. ван. Трансформация войны. М.: АСТ, 2005. 711 с..
- Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов. М.: 1999. 271 с.
- Лиддел Гарт Б. Х. Стратегия непрямых действий. М.: Издательство иностранной литературы. 456 с.
- Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). М.: Прогресс-Универс, 1994. 581 с.
- Маклюэн М. Война и мир в глобальной деревне. М.: АСТ, 2012. 411 с.
- Махнин В. Л. О войне и вооружённой борьбе: прогнозная ретроспекция // Гуманитарный вестник. 2015. № 2 (33). С. 16-25.
- Николай Г. Ф. Биология войны. Мысли естествоведа. М.: Издательство ЛКИ, 2007. 328 с.
- Поршнева Б. Ф. Социальная психология и история. М.: Наука, 1979. 166 с.
- Руссо Ж. Ж. Педагогические сочинения. М.: Педагогика. 1981. 336 с.
- Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Монографія. Харків: ФОП Павленко І. П., 2015. 268 с.
- Субетто А. И. Конец онтологии мира войн и насилия в XXI веке (доклад на заседании Санкт-Петербургского отделения Европейской академии естественных наук в Смольном институте Российской академии образования 17 марта 2015 года, Санкт-Петербург) [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://naukask.ru/iss/iss005.pdf>
- Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. М.: АСТ : Транзиткнига, 2005. 412 с.
- Тужба Э. Н. Методология исследования войн и вооруженных конфликтов // Теория и практика общественного развития. 2011. №1. С. 189 – 194.
- Сорокин П. А. Социологическая интерпретация «борьбы за существование» и социология войны. // Социология современных войн. Материалы методологического семинара. М.: 2004. 588 с.
- Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
- Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. 1990. № 3. С. 37 – 51.
- Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: изд-во АСТ, Ермак, 2004. 511 с.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. 1994. № 1. С. 31 – 51.
- Холличер В. Человек и агрессия. З. Фрейд и К. Лорренс в свете марксизма. М.: Прогресс, 1975. 472 с.
- Чекинов С. Г., Богданов С. А. Эволюция сущности и содержания понятия «война» в XXI столетии. Военная мысль. 2017. №1. С. 31 – 41.
- Шакирова Е. Ю. Современные войны: плюралистичность понимания. III Мальцевские краеведческие чтения «Война в судьбах поколений». Межвузовская научная конференция, 21 октября 2016. Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук. 2016. Т.-10. 34. с. 109 – 114.
- Aggression: Naturwiss und Kulturwiss. Perspektiven der Aggressionsforschung. Bern, 1982. 419 p.
- Ardray R. The Territorial Imperative. N.Y., 1966. 711 p.
- Bonner H. Social Psychology. N-Y. Dadd Press, 1953. 467 p.
- Bouthul G. La guerre. P., 1953. 433 p.
- Bouthul G. Le phenomena -guerre. P., 1962. 311 p.
- Bouthul G. L'infanticide differe. P., 1970. 671 p.
- Brounell B. The Human Community: Its Philosophy and Practics for a Time of Crises. N.Y., 1950. 688 p.
- Bigler K. Der einsame Soldat. Frauenfeld, 1964. 311 p.
- Hofmeister H. Der Wille zum Krieg oder Die Ohnmacht der Politik. Ein philosophisch-politischer Traktat. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. P. 58-59.

45. Kurth J. The American way of Victory. National Interest. The Summer 2000 Issue. P. 1 – 154.
 46. Morgenthay H. Politics among Nations. The Struggle for Peace and Power. N-Y., 1960. 577 p.
 47. Reboux P. Trop d'enfants. – P., 1959. 611 p.

Referents

1. Alekseenkova I. A. «Sostoyaniya nasiliya» kak forma voynyi v epohu postmoderna. Nauchnoe mnenie. 2014. № 8. S. 128 – 136. [In Russian].
 2. Aron R. Mir i vojna mezhdru narodami. M.: Nota Bene, 2000. 567 s. [In Russian].
 3. Asner P. Nasilie i mir: ot atomnoy bomby do etnicheskoy chistki. SPb, 1999. 352 s. [In Russian].
 4. Benyamin V. Proizvedenie iskusstva v epohu ego tehnikeskoy vosproizvodimosti. [Elektronnyy resurs]. / Rezhim dostupu: <http://forlit.philol.msu.ru/lib-ru/benjamin1-ru>. [In Russian].
 5. Gaznyuk L. M. Fenomen voynyi kak proyavlenie agressii i nasiliya. Nauka. Iskusstvo. Kultura. 2018. Vyipusk 2 (20). S. 152 – 158. [In Russian].
 6. Gegel G. Politicheskije proizvedeniya. M.: Nauka, 1978. 440 c. [In Russian].
 7. Gro F. Sostoyanie nasiliya. Logos. 2011. T.-1 (80). S. 149 – 171. [In Russian].
 8. Grimak L. P. Vera kak sostavlyayuschaya gipnoza. Prikladnaya psihologiya. 2001. № 6. S. 34 – 45. [In Russian].
 9. Grotsiy G. O prave voynyi i mira. M.: Infra-M, 1994. 868 c. [In Russian].
 10. Denisov V. V. Sotsiologiya nasiliya: (Kritika sovremennyih burzhuznyih kontseptsiy). M.: Politizdat, 1975. 218 c. [In Russian].
 11. Zaharov V. M. Evolyutsiya vzglyadov na vojnu: ot Klauzevitsa do sovremennosti. Problemy natsionalnoy strategii. 2010. S. 79-94. [In Russian].
 12. Ilin I. Sochineniya v 10-ti tomah. T.-5. M.: Russkaya kniga, 1999. 609 s. [In Russian].
 13. Kant E. K vechnomu miru. // Sochineniya. T.-6. M.: 1996. 746 s. [In Russian].
 14. Klauzevits K. O voyne. M.: AST, 2002. 558 s. [In Russian].
 15. Kreveld M. van. Transformatsiya voynyi. M.: AST, 2005. 711 s. [In Russian].
 16. Lebedeva M. M. Politicheskoe uregulirovanie konfliktov. M.: 1999. 271 s. [In Russian].
 17. Liddel Gart B. H. Strategiya nepryamyih deystviy. M.: Izdatelstvo inostrannoy literaturyi. 456 s. [In Russian].
 18. Lorents K. Agressiya (tak nazyvayemoe zlo). M.: Progress-Univers, 1994. 581 s. [In Russian].
 19. Maklyuen M. Voyna i mir v globalnoy derevne. M.: AST, 2012. 411 s. [In Russian].
 20. Mahnin V. L. O voyne i vooruzhYonnoy borbe: prognoznaya retrospektiya // Gumanitarnyy vestnik. 2015. # 2 (33). S. 16-25. [In Russian].
 21. Nikolai G. F. Biologiya voynyi. Myisli estestvoveda. M.: Izdatelstvo LKI, 2007. 328 s. [In Russian].
 22. Porshnev B. F. Sotsialnaya psihologiya i istoriya. M.: Nauka, 1979. 166 s.
 23. Russo Zh. Zh. Pedagogicheskie sochineniya. M.: Pedagogika. 1981. 336 s. [In Russian].
 24. Ruschenko I. P. Roslysko-ukraYinska gIbridna vlyna: poglyad sotsiologa. Monograflya. Harklv: FOP Pavlenko I. P., 2015. 268 s. [In Ukrainian].
 25. Subetto A. I. Konets ontologii mira voyn i nasiliya v XXI veke (doklad na zasedanii Sankt-Peterburgskogo otdeleniya Evropeyskoy akademii estestvennyih nauk v Smolnom institute Rossiyskoy akademii obrazovaniya 17 marta 2015 goda, Sankt-Peterburg) [Elektronnyy resurs] // Rezhim dostupu: <http://naukask.ru/iss/iss005.pdf> [In Russian].
 26. Toffler E. Voyna i antivoyna: Chto takoe voyna i kak s ney borotsya. Kak vyizhit na rassvete XXI veka. M.: ACT: Tranzitkniga, 2005. 412 s. [In Russian].
 27. Tuzhba E. N. Metodologiya issledovaniya voyn i vooruzhennyih konfliktov // Teoriya i praktika obschestvenogo razvitiya. 2011. №1. S. 189 – 194. [In Russian].
 28. Sorokin P. A. Sotsiologicheskaya interpretatsiya «borby za suschestvovanie» i sotsiologiya voynyi. // Sotsiologiya sovremennyih voyn. Materialyi metodologicheskogo seminar. M.: 2004. 588 s. [In Russian].
 29. Fisun A. A. Demokratiya, neopatrimonializm i globalnye transformacii. – Harkov: Konstanta, 2006. – 352 s. [In Russian].
 30. Fukuyama F. Konets istorii? // Voprosyi filosofii. 1990. № 3. S. 37 – 51. [In Russian].
 31. Fukuyama F. Konets istorii i posledniy chelovek. – M.: izd-vo AST, Ermak, 2004. 511 s. [In Russian].
 32. Hantington S. Stolknovenie tsivilizatsiy? // Polis. 1994. №1. S. 31– 51. [In Russian].
 33. Hollicher V. Chelovek i agressiya. Z. Freyd i K. Lorrens v svete marksizma. M.: Progress, 1975. 472 s. [In Russian].
 34. Chekinov S. G., Bogdanov S. A. Evolyutsiya suschnosti i sodержaniya ponyatiya «voyna» v HHI stoletii. Voennaya myisl. 2017. №1. S. 31 – 41. [In Russian].
 35. Shakirova E. Yu. Sovremennyye voynyi: plyuralistichnost ponimaniya. III Maltsevskie kraevedcheskie chteniya «Voyna v sudbah pokoleniy». Mezhdvuzovskaya nauchnaya konferentsiya, 21 oktyabrya 2016. Aktualnyie problemyi gumanitarnyih i sotsialno-ekonomicheskikh nauk. 2016. T.-10. 34. s. 109 – 114. [In Russian].
 36. Aggression: Naturwiss und Kulturwiss. Perspektiven der Aggressionsforschung. Bern, 1982. 419 p. [In English].
 37. Ardray R. The Territorial Imperative. N.Y., 1966. 711 p. [In English].
 38. Bonner H. Social Psychology. N-Y. Dadd Press, 1953. 467 p. [In English].
 39. Bouthul G. La guerre. P., 1953. 433 p. [In English].
 40. Bouthul G. Le phenomena -guerre. P., 1962. 311 p. [In English].
 41. Bouthul G. L'infanticide differe. P., 1970. 671 p. [In English].
 42. Brounell B. The Human Community: Its Philosophy and Practics for a Time of Crises. N.Y., 1950. 688 p. [In English].
 43. Bigler K. Der einsame Soldat. Frauenfeld, 1964. 311 p. [In English].
 44. Hofmeister H. Der Wille zum Krieg oder Die Ohnmacht der Politik. Ein philosophisch-politischer Traktat. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. P. 58-59. [In English].
 45. Kurth J. The American way of Victory. National Interest. The Summer 2000 Issue. P. 1 – 154. [In English].
 46. Morgenthay H. Politics among Nations. The Struggle for Peace and Power. N-Y., 1960. 577 p. [In English].
 47. Reboux P. Trop d'enfants. – P., 1959. 611 p. [In English].

Наукове видання

«Гілея: науковий вісник»
Випуск 154 (3)

Scientific edition
«Hileya: scientific herald»
Volume 154 (3)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук, «Видавництво «Гілея»

Шеф-редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62
Моб. тел. +38 (067) 509 33 99

Підписано до друку 10.04.2020 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Друк. арк. Умов. друк. арк 40.68.
Обл.-видавн. арк.
Наклад 100 пр. Зам. №

Віддруковано з оригіналів замовника.
Виготовлювач ТОВ «ТВОРИ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: tvory2009@gmail.com
<http://www.tvoru.com.ua>

Ціна договірна